

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

LINGVOKULTUROLOGIYA ILIMINDE BALÍQSHÍLÍQ TARAWÍNDAGÍ TERMINLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

Nuranova S.G.

*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
2-kurs tayanish doktoranti*

Búgingi ilim-pán, texnologiya hám sanaat jedel pát penen rawajlanıp atırǵan dúnyada hár bir xalqtıń tillik terminleri kásiplik sózler menen bay. Elimiz biyǵárez bolǵalı turmıslıq tarawdaǵı bar bolǵan terminlerdiń hárqıylı ilimiy mashqalalı jaqların izertlew baslı máselelerden bolıp kelmekte. Bul baǵdarda bir qatar Prezident qarar hám buyırıqları qabıl etilgen. Sol qatarda Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh. Mirziyoyevtıń 2020-jıl 29-oktyabrde PQ-6097-sanlı “Ilim-pándi 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw konsepsiyası” [1, 2020] haqqındaǵı pármanı ayrıqsha rol oynaydı. Onda ilim-pándi rawajlandırıw jolındaǵı xızmetkerlerdiń jumısların finanslıq qollap-quwatlaw baslı wazıypalardan etip belgilep berildi. Usı baslama menen elimizde tilge degen itibarda anaǵurlım joqarı.

Qaraqalpaq xalqı áyyem zamanlardan suw jaǵalap diyqanshılıq, sharwashılıq hám balıqshılıq penen shuǵıllanıp ómir súrip kelgen. Táriyxtan belgili ótken dáwirlerde ruwlarǵa bólingen qaraqalpaq xalqınıń tiykarǵı turmıslıq tarawı balıqshılıq bolǵan. Usı kásip arqalı shańaraq aǵzaların saqlaǵan, balıqshılıqta paydalanılatuǵın qural-jaraqlardı jasaǵan.

Eltanıwshı U. Shalekenov (“Úsh ay sawınım, úsh ay qawınım, úsh ay qabaǵım, úsh ay shabaǵım”) “Úsh ay sút, úsh ay qawın, úsh ay asqabaq, úsh ay balıq” degen xalıq naqılın keltiriw tiykarında ózine toq shańaraqlar ushın gósh tek kúndelikli awqat esaplanǵan bolsa, bir waqıtta gósh tawıp jew imkanı bolmaǵan miynetkesh shańaraqlardıń awqatlanıw tártibi dál sáwlelengen. Bay shańaraqlar kúnine úsh-tórt góshli taǵamlardı jegen bolsa, kámbaǵallar kúnine kóbi menen bir mezigil ıssı awqat penen sheklengen. Sıyr yáki eshkisi joqlıǵınan sútli awqat jey almay, tiykarınan júweri ya tarıdan pisirilgen jarma menen kúneltken [5, 2020, 103]. Bul keltirilgen maǵlıwmatlar etnolog hám táriyshı A.X. Doniyorovtıń “Oraylıq Aziya xalqları etnologiyası” degen sabaqlıq kitabınan alınǵan. Álbette biraz alımlar tárepinen bul naqıldı jıl máwsimlerine qarata ayılǵan degen sholıwlarda joq emes, soǵan qaramastan bundaǵı ulıwmalıq tárepi azıqlanıw menen baylanıslı bolǵanlıqtan birdey bayanda dep qabıl etsekte boladı.

Hárqanday tildi izertlewde onı mádeniyat penen ushlastıramız. Tildiń lingvomádeniy ózine tánliklerin úyreniw zamanagóy til iliminiń aktual temalarınan

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

biri, bunda lingvokulturologiya til hám mádeniyat arasındaǵı qatnasıqlardı anıqlap kórsetip beredi, óytkeni til bul jámiyette adamlar arasında ózara qarım-qatnastı támiynleytuǵın mentallıq hám mentalitetlik qásiyetke iye qural. Usı tiykardan lingvokulturologiya ilimi júzege kelgen, búgingi kúnde bul boyınsha biraz ámeliy jumıslar islenip kelinmekte. Lingvist N.D. Yulanovaniń “Ózbek tiliniń lingvokulturologiyalıq izertlewi nátiyjesinde úyrenilgen mashqalalar” atlı maqalasında lingvokulturologiyalıq izertlewlerdi tiykarınan tómendegi máseleler izertlengenligin kóriw múmkin dep sanap ótedi.

1) Belgili sóylew janrınıń lingvokulturologiyalıq belgileri. Bunda kóbinese mifler, xalq awızeki dóretpelerine tán janrlar tili analiz etilgen.

2) Belgili usılda jazılǵan shıǵarmada lingvokulturologiyalıq konsept sáwleleniwiniń izertleniwi. Bunda tiykarınan kórkem shıǵarmalar tili analiz etilgen.

3) Salıstırmalı aspektdegi jumıslar. Bunda tiykarınan orıs tilindegi lingvomádeniy birlikler inglis, nemis, fransuz tiller menen salıstırılǵan.

4) Lingvokulturologiyaniń pedagogika páni menen baylanıslı tárepleri. Bunda studentlerde lingvokulturologiyalıq birliklerdi anıqlaw hám analiz etiw kónlikpesin payda etiw baslı maqset etip alınǵan [8, 2023, 52]. Lingvist N.D. Yulanova lingvokulturologiyanı izertlewdegi dereklerde tiykarǵı tórt túrge ajratıp kórsetedi. Belgili bir tilde jaratılǵan hárqanday kórkem shıǵarmalardaǵı lingvokulturologiyalıq birlikler sol bir tildiń ózinde yáki basqa bir til menen mánilik jaqtan talqılanıp úyreniledi. Álbette buǵan tiykarlanǵan jaǵdayda kóplegen misallar keltiriwge boladı. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalq shayırları Ibrayım Yusupovtıń derlik yarım ásirlik saylandı miynetlerin óz ishine alǵan “Ómir saǵan ashıqpan” toplamında “Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe” [9, 1999, 38] atlı qosıǵında tómendegi qatarlardı keltiredi:

Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe,
Qarmaqqa tez qabatuǵın balıqpan,
Hár kimniń bir ázzi jeri bar ózinshe,
Shortanımday ańqıldaqlaw xalıqpan.

Bul tórtlikte *qarmaqqa tez qabatuǵın, shortanımday ańqıldaqlaw* degen qatarlar arqalı balıqtıń tábiyatınan kelip shıǵıp xalqtıń minez-qulqın, yaǵnıy isengish, sada xalq ekenligin sáwlelendirip bergen.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń bayteregi, milliy maqtanıshımız jazıwshı Tólepbergen Qayıpbergenovtıń 2018-jıl baspadan shıqqan “Povestler” toplamında “Suwıq tamshı” atlı povestinde tómendegishe qatarlar keltiriledi. Esime tússe tordǵı palapanday

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

pıtırılap, shelekтеgi suwǵa túsken shabaqtay baslarımdı ernekke dúgemen [6, 2018, 232].

Bunda *shelekтеgi suwǵa túsken balıqtay* degen qatarlar arqalı shıǵarma qaharmanı Kamaldıń súyiklisi Zıyadaǵa jazǵan xatındaǵı óz ruwxıy halatın súwretlew, o'zin qoyarg'a jer tappay, qısınıp turg'anlıǵın kórsetiw maqsetinde kórkem obrazlılıq ushın keltirilgen.

Qaraqalpaq ádebiyatında proza janrında salmaqılı úles qosqan Asan Begimovtıń “Balıqshınıń qızı” romanındaǵı waqıyalar naǵız balıqshılıq tarawı menen baylanıslı. Onda til hám mádeniyat úylesimindegi balıqshılıqqa derek kóplegen mısallardı kóriwge boladı. Ámiwdıń qaynawıtlap aqqan suwınıń ústinde taza hawanı jutıp qulashın qaǵıp júrgen ılaqaday bulttıń arasınan payda bolǵan nurlı ay sáwlesi... [4, 1958, 41]

Romanda *qulashın qaǵıp júrgen ılaqaday* teńew súwretlew quralı arqalı aspandaǵı bultlardı súwretlew ushın qollanılǵan. Ilaqa bul balıqtıń túri, sırtqı kórinisi jaǵınan úlken, góshli balıqlardan sanaladı.

Jazıwshı, shayır hám dramaturg K. Raxmanovtıń “Ámiwdárya” jurnalında baspadan shıqqan “Saqal” romanında *júrgenge jormal ilinedi* [3, 2007, 17] degen qatarlar keltirilgen. Bul naqıl adam qanday da bir iske talaplanıp basın baslawı kerekligin, yaǵnıy “Tiri janǵa háreket, háreketke bereket” degen oy-juwmaqtı beredi.

Lingvist S.T. Nawrızbayevanıń 1972-jıl Tashkentte baspadan shıqqan “Фразиологическое единици в каракалпакско-русском словаре” kitabında *jayın awızlı* [7, 1972, 74] degen frazema keltiriledi, bunda jayın degenimiz ılaqa balıqtıń eń úlken túri, soǵan bola kóp awqat jeytuǵın adamǵa qarata qollanılatuǵın kulturemalardıń biri.

Juwmaqlap aytqanda, milliy tilimiz qaraqalpaq tilin tereńnen izertlew tilshi izertlewshilerdiń iygiliqli minnetlemesi sanaladı. Tildegi leksikalıq birliklerdiń forma hám mánis arasındaǵı baylanıslılıǵı, olardıń durıs talqılanıwı áhmiyetli esaplanadı. Joqarıda kórip shıǵılǵan mısallar leksika-semantikalıq hám lingvokulturologiyalıq mazmun-mánisleri jaǵınan xalq turmıs tárizin, táriyxın hám mádeniyatın, milliy úrp-ádetleriniń ózine tán qásiyetlerin jámlep kórsetiwshi esaplanadı. Jazıwshı Xurlıman Ótemuratovanıń Ámiwdárya jurnalında shıqqan “Tumaris” romanında ...*Ógiz dáryanıń tilinde pal tatıǵan balıqlarınıń bir dámin tatsań, ılay suwda emin-erkin órshigen qabırshaqlılardıń quwırdaǵın bir jeseń, qumay suwlı jariqlıqtıń haqıyqıy gáziyne ekenligine ámiyn bolasań...* [2, 2006, 37] degen qatarlardan jeti gáziyneniń biri sanalǵan balıq, onıń áyyem zamanlardan ata-babalarımız turmısında bar tarawdı lingokulturologiyalıq jaqtan izertlew búgingi kúndegi aktual tema.

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

Paydalanilgan ádebiyatlar:

1. Mirziyoyev Sh. PQ-6097, “Ilm-pánda 2030-jilga shekem rawajlandiruv konsepsiyasi”, Toshkent, 2020.
2. Ámiwdárya jurnalı 1-sanı, Nókis, 2006.
3. Ámiwdárya jurnalı 5-sanı, Nókis, 2007.
4. Begimov A., Balıqshınıń qızı, Nókis, 1958.
5. Doniyorov A.X., Bóriyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi, Toshkent, 2020.
6. Qayıpbergenov T. Povestler, Nókis, 2018.
7. Наурызбаева С.Т., Фразеологическое единицы в каракалпакско-русском словаре, Ташкент, 1972.
8. Yulanova N.D., “Ózbek tilining lingvokulturologik tadqiqi natijasida órganilgan muammolar”, Ózbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnalı, Toshkent, 2023.
9. Yusupov I., Ómir sağan ashıqpan... Saylandı shıgarmaları, Nókis, 1999